

Fullbordaren och vägröjaren

Året 1727 hände två utomordentligt märkliga saker. Det ena var att Sveriges riksdag fattade beslut om att återuppta och slutföra byggnationen av det kungliga slottet i Stockholm efter ett tjugoförårigt byggnadsuppehåll. Det andra var att i Venedig fick en ung arkitektstuderande ett brev från den gamle slottsarkitekten Nicodemus Tessin d.y. i Stockholm, med order om att omedelbart komma hem för att biträda honom vid fullbordandet av Stockholms nya kungsslott. Låt oss se något närmare på de två händelserna.

Nicodemus Tessin d.y.
Teckning av Per Krafft.

Byggnadsarbete på Stockholms slott. Teckningen visar enligt traditionen Carl Gustaf Tessin och Carl Hårleman i samspråk över en byggnadsritning omkring 1733.

Kombinationen av stor konstnärlig begåvning, total makt vad gällde offentligt byggande och en sällsynt pedagogisk förmåga gör Carl Hårleman till en av Sveriges mest inflytelserika och begåvade arkitekter någonsin.

Det tessinska slottet

Den 7 maj 1697 brann det gamla slottet i Stockholm. Endast slottets norra länga klarade sig någorlunda oskadd i branden. Vid ett extra regeringssammanträde klockan åtta på morgonen dagen därpå fick Nicodemus Tessin d.y. regeringens uppdrag att skyndsamt inkomma med ritningar till ett nytt slott. Tessin inlämnade tillräckligt med ritningsmaterial för att regeringen den 21 juni samma år kunde godkänna byggnadsplanerna. Sakta började så de sköra brandskadade murarna från gamla slottet att rivras.

Möjligheterna för Tessin var enastående. Med utgångspunkt från den av honom själv ritade norra slottslängan hade han total frihet att skapa det monument som skulle bli symbolen för den oöverbinnerliga svenska stormakten, för Roma Nova, det nya romarriket. Slottet fick formen av ett romerskt stadspalats av närmast gigantis-

ka proportioner. Tessin fick emellertid vare sig de ekonomiska eller personella resurser han var utlovad, bland annat på grund av Sveriges krig mot Ryssland. I total brist på resurser stoppades slottsbygget 1707 för att alltså inte återupptas förrän 1727.

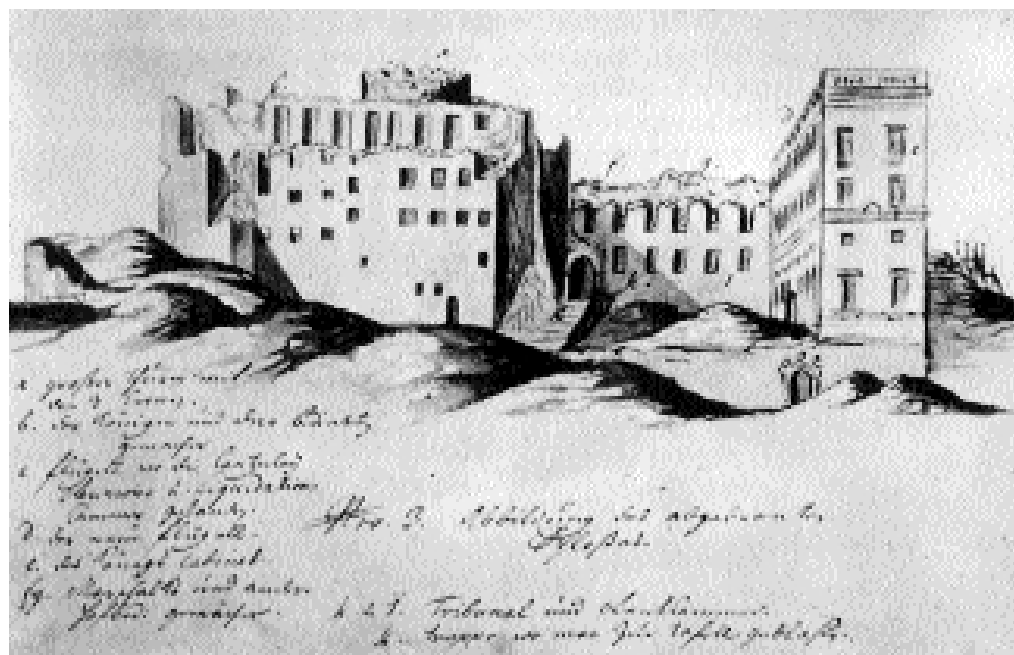
«att anlägga och fullfölja hela wärcket»

Vi kan livligt föreställa oss att slottsarkitekten, under det tjugoföråriga uppehållet, med en dåres envishet tog varje tillfälle som gavs för att propagandera för ett färdigställande av slottsbyggnaden. När beslutet om fortsättning äntligen togs var stormaktstiden förbi. Det är intressant att fundera kring förutsättningarna för det fortsatta slottsbygget. Troligtvis måste det ha förts en diskussion mellan Tessin och politikererna om det rimliga i att fullfölja byggnationen enligt 1697 års grandiosa planer. De politiska förutsättningarna var totalt förändrade. Slottet i sig symboliserade en svunnen tid. Landets ekonomi var mycket svag och det borde möjligen ha ifrågasatts om det var ekonomiskt försvarbart att staten skulle återuppta ett så kostnadskrävande projekt. Man kan också mycket väl tänka sig en rad kompromissvilliga politiker som i och för sig insåg nödvändigheten av en representativ kungaboning, men kanske skulle kunna tänka sig minska på projektets omfång.

Av denna diskussion syns dock inte ett enda spår i känt arkivmaterial. Vad som ändå framkommer är en viss otålighet över att det går så långsamt med byggnationen. Både kung och myndigheter ville flytta tillbaka till slottet. Först i ett brev från Carl Gustaf Tessin, i egenskap av ny ledare för slottsbygget, till överstemarskalken år 1730, alltså två år efter Nicodemus Tessins död, kan vi ana något av en debatt. Carl Gustaf Tessin skrev med viss skärpa att han efter sin «salig faders författade afritning strax (skulle) söka att anlägga och fullfölja hela wärcket.» Ambitionen är klar och odiskutabel, slottet skulle färdigställas enligt 1697 års planer. (Catrine Arvidsson har citerat detta brev i en opublicerad forskningsrapport *Fasaderna på Stockholms slott 1692–1760.*)

Det var inte enbart stormakten Sve-

Stockholms slott efter branden 1697. Bara den av Tessin nyrestaurerade norra längan klarade sig någorlunda oskadd och fick bilda utgångspunkt i den nya slottsanläggningen.

Tessin gav det nya slottet formen av ett romerskt stadspalats av närmast gigantiska proportioner. Då Hårleman kallades till Stockholm för att fullfölja slottsbygget hade arbetet legat nere i 20 år. Sveriges stormaktstid var över och den romerska barocken som stil var passé. Ändå fullföljdes slottsbygget helt enligt Tessins ursprungliga intentioner.

rige som blott var ett minne. Barocken som stil var passé. Detta konstaterande gäller i extra hög grad för just den romerska barock som präglar Stockholms slott. Uppenbarligen ifrågasatte vare sig Nicodemus Tessin, Fredrik I eller de tongivande politikerna de stilmässiga förutsättningar som angavs på ritningarna till det nu trettio år gamla slottsprojektet.

Fullbordaren

Våren 1727 fick den unge arkitektstuderanden Carl Hårleman under sin vistelse i Venedig motta ett brev från Sverige. I brevet begärde Nicodemus Tessin att Hårleman omedelbart skulle resa hem till Stockholm för att arbeta som assistent åt den gamle slottsarkitekten. Det är ett tankeväckande faktum att det i Stockholm uppenbarligen inte fanns någon arkitekt som Tessin

med förtroende kunde anställa som sin assistent utan han valde den unge fullständigt oprövade Hårleman. Det faktum att de två herrarna inte sett varandra sedan Hårleman lämnat Stockholm för sin utbildningsresa 1721 ökar vår förvåning. Självfallet bör Tessin ha haft tillgång till betydligt större kunskap om den unge arkitekten än vad vi känner till i dag. Vi kan dock konstatera att vi vare sig har kunskap om att Hårleman uppfört hus eller inrett gemak efter egna eller andras ritningar vid den tidpunkt han blev hemkallad. Så vitt vi kan bedöma i dag var Hårleman ett totalt oskrivet kort. Med en term från vår egen tid kan vi gott påstå att hemkallandet av Hårleman var en rejäl 'chansning' från Tessins sida.

Vid årsskiftet 1727–28 återkom Carl Hårleman till Stockholm för att börja sin tjänst hos Nicodemus Tessin. Tjänsten blev kortvarig då Tessin avled redan den 10 april 1728.

Nicodemus Tessin efterträddes som överintendent av sin son Carl Gustaf, men i praktiken leddes färdigställandet av slottet av Carl Hårleman. Han var vid Tessins död ännu inte 28 år gammal och hade, försiktigt uttryckt, mycket liten praktisk erfarenhet av arkitektyrket.

Carl Hårleman kom att till det yttre fullborda slottet efter Nicodemus Tessins ritningar. Med de originalritningar av Tessin som vi känner kan vi dessutom konstatera att Hårleman in i minsta detalj fullföljde den gamle slottsarkitektens byggnad. Det talas gärna om den unge arkitektens följsamhet gentemot den äldre mästarens verk. Lojalitet och lydnad skulle vara honnörsorden.

Mot detta tankesätt kan man fråga sig om Hårleman över huvud taget hade något val. Arbetet med att resa murarna var så långt gånget att förändringar bör ha varit uteslutna. Uppdraget var att fullfölja och fullborda och ingenting annat, oavsett vad Hårleman själv kan ha haft för personlig uppfattning i frågan.

'Adekvat arkitektur'

Även om frågeställningen i hög grad är hypotetisk är det inte alldeles ointressant att fråga sig hur Kungl. slottet skulle ha sett ut om Hårleman hade fått börja sitt arbete från grunden.

Hade vi då haft ett litet utsökt franskinspirerat rokokopalats omgivet av en behagfull trädgård? Knappast! Det som blir kärnan i frågeställningen är därför om ett residenspalats som Kungl. slottet hade en egen självklar stil som inte i någon högre grad påverkades av ett flyktigt mode. Jag tror att vi vågar påstå att det inte kan finnas ett mer prestigeladdat byggnadsföretag än ett kungligt slott placerat i hjärtat av en huvudstad. Vi kan ana att ett byggnadsföretag av detta slag hade sina alldeles speciella regler. När Nicodemus Tessin 1697 utförde sina ritningar till slottet i Stockholm skapade han ett slags ideal byggnad. Den präglades av den värdighet som byggnadens unika funktion krävde. Under stileklekticismen på 1800-talet skapades termen 'adekvat arkitektur'. Tanken var att en byggnad i sitt fasadspråk skulle vara så helt präglad av byggnadens funktion att en bildad vandrare i fasadernas utformning skulle kunna sluta sig till den verksamhet som ägde rum inne i byggnaden. Man kan presentera det tessinska slottet som adekvat arkitektur. I slottsbyggnadens totala koncept finns en tidlöshet och en upphöjdhet som särskiljer den från alla andra byggnader, på samma sätt som den krönte monarken av Guds nåde skilde sig från sina undersåtar. Denna inställning var giltig 1697 och lika aktuell ännu 1728.

Bland Hårlemans bevarade ritningar i Tessin-Hårlemansamlingen på Nationalmuseum finns en fasadritning till ett monumentalt slott. Dessvärre är ritningen vare sig tids- eller platsbestämd, utan får stå som ett idealt projekt. Vi vet dock att Hårleman arbetade med tyska slottsprojekt 1732 och 1735. Om denna ritning exempelvis kan kopplas samman med ett kungligt byggnadsprojekt i Potsdam 1735 är osäkert. Det intressanta i vårt sammanhang är den avbildade ritningens karaktär av idealt kungsslott. Denna ritning, präglad av tung italiensk barockklassicism, fjärran från franskinspirerad rokoko, kan ge oss en fingervisning om hur Hårleman och hans samtid såg på det tessinska slottsprojektet. Vår slutsats måste bli att Tessin skapat en ideal slottsbyggnad som, även under begynnande rokokotid, helt motsvarade de krav man kunde ställa på en så prestigeladdad byggnad. Det fanns helt enkelt ingen an-

Södra valvet på Kungliga slottet ingick i Nicodemus Tessins stolta slottsplaner. Denna rumsskapelse ärvde Carl Hårleman fast i ofullbordat skick. Hårleman fullbordade rummet på sitt karakteristiska vis. De stora dragen i Tessins koncept omsattes till verklighet. Detta gäller rumsformen, trapporna och de baldakinkrönte entréerna till rikssal respektive slottskyrka. Den rika tessinska dekoren fullföljdes dock aldrig. Det stora valvet stod slätt och odekorerat. Det sägs alltid att ekonomin inte tillät att Tessins förslag fullbordades. En minst lika trolig tolkning är att Carl Hårleman av estetiska skäl föredrog den sparsmakade enkelheten.

ledning för Hårleman att omforma Nicodemus Tessins slott.

Vägröjaren

Carl Hårleman var inte enbart en fullbordare av det tessinska slottsprojektet. Han var också i mycket hög grad en vägröjare för nya franskinfluerade ideal. Genom Nicodemus Tessins död ärvde den unge och oerfarne Hårleman en unik position som landets förnämste arkitekt. Det var inte enbart arbetsuppgiften som förlänade Hårleman denna position. Förutom möjligen bröderna Johan Eberhard och Bengt Wilhelm Carlberg saknade Hårleman konkurrens. Inte ens bröderna Carlberg hade dock den moderna högkvalitativa franska skolning som Hårleman hade. Carl Hårleman var helt enkelt unik redan innan han börjat sin mer självständiga arkitektbana. Alla med intresse för byggnads- och inredningskonst följde Hårlemans arbete på det kungliga slottet med stort intresse. När det gällde inredningsarbetet på slottet var intresset mycket stort eftersom det måste ha ansetts som självklart att Hårleman där skulle skapa inredningar som inte stod Paris efter. Självfallet kan man invända mot detta resonemang och hävda att det inte kan ha varit många byggherrar som hade möjlighet att inreda med kunglig kvalitet och att argumentationen därmed saknar intresse. Ändå vill jag hävda att de kungliga interiörernas utformning i hög grad påverkade den allmänna smaken. En byggherre som sett exempelvis Hårlemans utformning av spegelramar för slottet, antingen i original eller via ritning, kunde för sin del beställa något likartat fast i förenklad form.

Makt och pedagogik

Carl Hårleman var totalt präglad av ett franskt estetiskt ideal. Med väckelsepredikantens iver och hängivenhet ägnade han hela sitt yrkesverksamma liv åt att förvandla den franska inspirationen till en helgjuten svensk verklighet. Förutom sin exceptionella konstnärlighet hade han två verksamma vapen till sitt förfogande, nämligen makt och pedagogik. Makten hade han dels i sin position som slottsarkitekt, dels i det faktum att han 1741 efterträdde Carl Gustaf Tessin som överintendent.

Som överintendent förde han en intensiv kamp för att stärka sin ställning och han pläderade för att all statlig byggnation skulle handläggas av överintendenten och ingen annan.

Till detta kommer så pedagogiken. Hårleman utnyttjade ständigt sin pedagogiska begåvning. Han var en av initiativtagarna till instiftandet av Kongl. Ritareakademien 1735. Där fick konstnärligt begåvade svenska ungdomar fyra kvällar i veckan undervisning av de franska konstnärer som Hårleman kontrakterat för slottsbygget. Ett av momenten i denna undervisning var ornamentritning. Detta var givetvis av stor betydelse när det gällde möjligheten att sprida kunskap om modern fransk ornamentkonst ut över riket. Till detta kan fogas att det också fanns möjligheter att som lärling följa arbetet i den stora ornamentbildhuggarverkstaden på Kungl. slottet. År 1748 anställde Hårleman en ny fransk ornamentbildhuggare, Adrien Masreliez. Denne skulle bli chef för bildhuggarverkstaden vid Stockholms slott.

När Masreliez 1776 gick i pension skrev den dåvarande överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz till konungen och sammanfattade Masreliez' arbete och menade att denne «... dels själv förfärdigat, dels haft inseende öfwer värkställigheten av alla de Bildhuggare arbeten, som nu pryda Eder Kongl. Maj:ts Slott, inom och utom Residentet [huvudstaden] ... antagit och utlärdt de flere skickelige Ornament Bildhuggare, hwilka nu betjäna allmänheten här i Stockholm, med den correction uti teckningen, och den goda smak, som utom lands knapt finnes annorstädes, än i Hufwudstaden af Franckerike; genom hwilken Marliers

åtgjerd, denna grenen af Bildhuggeriet, bör räkna likasom ett nytt tidewarf under Ed:s Maj:ts sälla regering.» Resultatet av den utbildningsverksamhet som Hårleman startade blev alltså enligt Adelcrantz att svensk inredningskonst inte stod den franska efter.

Ett svenskt ideal

I sin verksamhet som arkitekt utvecklade Hårleman den franska rokokons arkitekturideal efter svenska förutsättningar. Han skapade en byggformel som han med variationer förändrade beroende på tid, funktion och lokala förutsättningar. Detta kan låta fantasiöst och stereotypt men med sin stora konstnärlighet skapade han tvärt om ett byggnadsideal som kom att dominera inte enbart hans egen verksamhet utan byggnadskonsten i Sverige som helhet.

Om man kombinerar detta byggnadsideal med det faktum att Hårleman tillskansade sig närmast total makt över den offentliga byggnationen i riket är det lätt att inse att Hårlemans franskinfluerade rokokoarkitektur blev ett svenskt ideal.

Pedagogen Hårleman visar sig genom att han med stöd av landets regering skapade en rad mönsterritningar som Jean Eric Rehn graverade.

Den unika kombinationen av en konstnärlighet av högsta internationella klass, total makt och dominans vad gäller offentlig byggnation och en sällsynt pedagogisk ådra gör Carl Hårleman inte enbart till en gigant i sin egen tid, utan även till en av Sveriges mest inflytelserika och betydande arkitekter någonsin. ■

Göran Alm; Fil. dr,
Chef för Bernadottebiblioteket

Hårlemans skiss till spegelram visar hans säkra konstnärshand.

